GLOBALLASHUV SHAROITIDA DUNYO TILLARINING XILMA-XILLIGI VA TASNIFLASH MUAMMOLARI

Abdullayeva Dilnavoz Rustamjon qizi

Is'hoqxon Ibrat nomidagi Namangan davlat chet tillari instituti

Filologiya fakulteti KLA-AU-24-guruh talabasi

Annotatsiya. Maqolada globallashuv jarayonining dunyo tillari xilma-xilligiga ta'siri va tillarni tasniflashda yuzaga kelayotgan muammolar tahlil qilingan. Ingliz tilining global lingva franka sifatida tarqalishi, urbanizatsiya, migratsiya va raqamli texnologiyalar kabi omillarning tillar hayotiyligiga ijobiy va salbiy ta'siri tizimlashtirilgan. "Til" va "dialekt"ni farqlash mezonlari, tillar sonini aniqlashdagi tafovutlar, munozarali til oilalari, izolyat va aralash tillar, imo-ishora tillari hamda ma'lumotlar yetishmasligi kabi tasniflash muammolari misollar asosida ko'rib chiqilgan. Til xilma-xilligini saqlash va tasniflash amaliyotini takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: *globallashuv, til xilma-xilligi, til tasnifi, til va dialekt, o'zaro tushunarlilik, yo'qolib borayotgan tillar, til almashinuvi, lingva franka, raqamli tengsizlik.*

Аннотация. В статье анализируется влияние процесса глобализации на языковое разнообразие мира и проблемы, возникающие при классификации языков. Систематизировано положительное и отрицательное влияние на жизнеспособность языков таких факторов, как распространение английского языка как глобального лингва франка, урбанизация, миграция и цифровые технологии. На примерах рассмотрены проблемы классификации: критерии разграничения «языка» и «диалекта», расхождения в подсчёте числа языков, спорные языковые семьи, изоляты и смешанные языки, жестовые языки, а также недостаток данных.

Даны рекомендации по сохранению языкового разнообразия и совершенствованию практики классификации.

Ключевые слова: *глобализация, языковое разнообразие, классификация языков, язык и диалект, взаимопонимаемость, исчезающие языки, языковой сдвиг, лингва франка, цифровое неравенство.*

Abstract. The article analyzes the impact of globalization on the linguistic diversity of the world and the problems arising in the classification of languages. The positive and negative effects on language vitality of such factors as the spread of English as a global lingua franca, urbanization, migration and digital technologies are systematized. Classification problems are examined with examples: criteria for distinguishing a "language" from a "dialect", discrepancies in counting the number of languages, controversial language families, isolates and mixed languages, sign languages, and lack of data. Recommendations are given for preserving linguistic diversity and improving classification practice.

Keywords: *globalization, linguistic diversity, language classification, language and dialect, mutual intelligibility, endangered languages, language shift, lingua franca, digital divide.*

Kirish. Globallashuv – iqtisodiyot, axborot, madaniyat va aholining jahon miqyosida tobora jadal o‘zaro bog‘lanishi jarayoni bo‘lib, u tillar hayotiga ham chuqur ta’sir ko‘rsatmoqda. Bir tomondan, xalqaro muloqot kengayib, chet tillarini o‘rganishga qiziqish ortmoqda; ikkinchi tomondan, kichik tillar so‘zlovchilari yirik va nufuzli tillarga o‘tib, ko‘plab tillar yo‘qolish xavfi ostida qolmoqda. Shu bilan birga, dunyo tillarini to‘liq ro‘yxatga olish va tasniflash vazifasi ham hali to‘liq hal etilmagan: turli manbalarda tillar soni, ularning chegaralari va qarindoshligi turlicha baholanadi.

O‘zbekistonda davlat tilini rivojlantirish bilan birga mamlakatda yashovchi barcha millat va elatlarning tillariga hurmat bilan munosabatda bo‘lish va ularni rivojlantirish

uchun sharoit yaratish qonun bilan kafolatlangan [1]. Bu yondashuv globallashuv sharoitida til xilma-xilligini saqlash bo‘yicha xalqaro tamoyillarga mos keladi.

Tillarning yo‘qolib borishi muammosiga jahon tilshunoslari e’tiborini birinchilardan bo‘lib M.Krauss qaratgan: u XXI asr davomida dunyo tillarining katta qismi yo‘qolishi mumkinligi haqida ogohlantirgan [2]. D.Kristal tillar o‘limining sabablari va oqibatlarini [3], D.Nettl va S.Romeyn esa til xilma-xilligi va biologik xilma-xillik o‘rtasidagi bog‘liqlikni tahlil qilganlar [4]. J.Fishman til almashinuvi jarayonini va uni orqaga qaytarish yo‘llarini o‘rganib, tillar hayotiyligini baholash shkalasini ishlab chiqqan [5]; bu shkala keyinchalik M.Lyuis va G.Saymons tomonidan kengaytirilgan [6]. YUNESKO ekspertlar guruhi tillar hayotiyligi va yo‘qolish xavfini baholashning to‘qqiz omildan iborat tizimini taklif etgan [7]. Ingliz tilining global til sifatidagi o‘rni D.Kristalning maxsus tadqiqotida yoritilgan [8], A.Kornai esa raqamli muhitda tillarning tengsizligi va “raqamli o‘lim” hodisasini tahlil qilgan [9].

Tasniflash muammolari bo‘yicha E.Haugen “til” va “dialekt” tushunchalarining lingvistik va ijtimoiy-siyosiy jihatlarini farqlagan [10], H.Kloss esa “masofa tillari” (Abstand) va “rivojlantirilgan tillar” (Ausbau) tushunchalarini kiritgan [11]. S.Tomason va T.Kaufman til aloqalari natijasida yuzaga keladigan aralash tillarning genealogik tasnifdagi murakkab holatini asoslaganlar [12]. Glottolog ma’lumotlar bazasi esa tillar va ularning tasnifini manbalarga asoslangan holda tizimlashtirishga qaratilgan zamonaviy loyiha hisoblanadi [13].

Mazkur maqolaning maqsadi – globallashuvning dunyo tillari xilma-xilligiga ta’sirini tahlil qilish va tillarni tasniflashda yuzaga kelayotgan asosiy muammolarni aniqlab, ularni hal etish yo‘llarini ko‘rsatishdan iborat.

Tadqiqot metodlari. Tadqiqotda sotsiolingvistik tahlil, qiyosiy-tarixiy va tavsifiy metodlar hamda ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, tizimlashtirish va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Tillar hayotiyligini tahlil qilishda YUNESKO mezonlari [7] va kengaytirilgan Fishman shkalasi [6] asos qilib olindi. Tasniflash muammolarini

aniqlashda turli ma'lumotlar bazalari va tadqiqotlardagi yondashuvlar qiyoslandi, muammolar aniq tillar misolida tahlil qilindi.

Natijalar. Tahlil natijasida globallashuvning til xilma-xilligiga ta'sir qiluvchi asosiy omillari aniqlandi. Shuni ta'kidlash lozimki, ularning ta'siri bir tomonlama emas: har bir omil tillar hayotiyligiga ham salbiy, ham ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin (1-jadval).

1-jadval. Globallashuv omillarining til xilma-xilligiga ta'siri

Omil	Salbiy ta'siri	Ijobiy ta'siri (imkoniyatlar)
Ingliz tilining global lingva franka sifatida tarqalishi	Ilm-fan, biznes va ommaviy madaniyatda boshqa tillar qo'llanish sohasining torayishi; ingliz tilidan o'zlashmalar oqimi	Xalqaro muloqot va bilimga kirish imkoniyati; ko'p tillilikning rivojlanishi
Urbanizatsiya va migratsiya	Kichik til jamoalarining tarqalishi; yosh avlodning ko'pchilik tiliga o'tishi	Yangi ko'p tilli jamoalar va diasporalarning shakllanishi
Iqtisodiy integratsiya	Iqtisodiy jihatdan "foydali" tillarni tanlash; ona tilining nufuzi pasayishi	Bir necha tilni bilishning iqtisodiy qadrini oshishi
Ommaviy axborot vositalari	Yirik tillardagi kontentning ustunligi	Kichik tillarda ham radio, televideniye va onlayn kontent yaratish imkoniyati
Raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt	Raqamli resursi yo'q tillarning raqamli muhitdan chetda qolishi ("raqamli o'lim")	Tillarni hujjatlashtirish, lug'at va o'quv ilovalari yaratish, onlayn jamoalarni birlashtirish

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, globallashuv til xilma-xilligi uchun ham xavf, ham imkoniyat manbai hisoblanadi. Eng katta xavf J.Fishman ta'riflagan til almashinuvi bilan bog'liq: til avloddan avlodga uzatilishi to'xtaganda, u katta yoshdagilar orasida saqlanib qolsa ham, asta-sekin yo'qolishga yuz tutadi [5]. Shu sababli YUNESKO mezonlarida avlodlararo uzatish tillar hayotiyligining birinchi va eng muhim omili sifatida belgilangan [7]. A.Kornai tadqiqoti esa dunyo tillarining faqat kichik qismi raqamli muhitda to'laqonli faoliyat yurita olishini ko'rsatgan [9]. Bu globallashuv davrida tillar hayotiyligining yangi o'lchovi – raqamli hayotiylik paydo bo'lganini anglatadi.

Tadqiqotning ikkinchi qismida dunyo tillarini tasniflashdagi asosiy muammolar aniqlandi va tizimlashtirildi (2-jadval).

2-jadval. Dunyo tillarini tasniflashdagi asosiy muammolar

Muammo	Mohiyati	Misollar
“Til” va “dialekt”ni farqlash	O‘zaro tushunarlilik darajasi lingvistik mezon bo‘lsa, til maqomi ko‘pincha siyosiy va madaniy omillar bilan belgilanadi	Daniya, norveg va shved tillari o‘zaro ancha tushunarli, ammo alohida tillar; xitoy tilining ko‘plab variantlari esa o‘zaro tushunarli bo‘lmasa ham, an’anaviy ravishda bir til sifatida qaraladi
Tillar sonini aniqlash	Turli manbalar til chegaralarini turlicha belgilaydi, shu sababli tillar soni farqlanadi	Ethnologue va Glottolog kabi bazalarda tillar soni va ro‘yxati bir-biridan farq qiladi
Munozarali til oilalari	Tillar o‘rtasidagi o‘xshashlik qarindoshlik yoki uzoq muddatli aloqa natijasi ekanini aniqlash qiyin	“Oltoy oilasi” (turkiy, mo‘g‘ul, tungus-manjur tillari) gipotezasi
Izolyat tillar	Hech qanday ma’lum til bilan qarindoshligi isbotlanmagan tillar	Bask tili (Ispaniya va Fransiya)
Aralash, pidjin va kreol tillar	Ikki va undan ortiq tildan tarkib topgan tillarni bitta oilaga kiritish qiyin	Tok-pisin (Papua – Yangi Gvineya), michif (Shimoliy Amerika)
Imo-ishora tillari	An’anaviy tasniflar asosan og‘zaki tillarga mo‘ljallangan; imo-ishora tillarining tarixiy aloqalari kam o‘rganilgan	Amerika va Britaniya imo-ishora tillari bir-biridan sezilarli farq qiladi
Ma’lumotlar yetishmasligi	Ko‘plab tillar yetarli darajada tavsiflanmagan, ularning tasnifi taxminiy	Yangi Gvineya va Amazoniyaning ko‘plab tillari

“Til” va “dialekt”ni farqlash muammosi tasniflashning eng murakkab masalalaridan biridir. E.Haugen ko‘rsatganidek, bu tushunchalar faqat lingvistik emas, balki ijtimoiy va siyosiy mazmunga ham ega [10]. H.Kloss tasnifiga ko‘ra, bir til boshqasidan lingvistik jihatdan sezilarli farq qilgani uchun (Abstand) yoki u alohida adabiy me’yor, yozuv va rasmiy maqomga ega bo‘lgani uchun (Ausbau) mustaqil til sifatida e’tirof etilishi mumkin [11]. Turkiy tillar misolida ham bu masala dolzarb: masalan, o‘zbek va yangi uyg‘ur tillari genetik jihatdan juda yaqin va qisman o‘zaro tushunarli bo‘lsa-da, ular alohida adabiy me’yor va yozuv an’analariga ega mustaqil tillardir.

Aralash tillar genealogik tasnifning asosiy tamoyili – har bir til bitta bobo tildan kelib chiqadi degan qoidani shubha ostiga qo‘yadi. S.Tomason va T.Kaufman ta’kidlaganidek, bunday tillarni an’anaviy “daraxt” modeliga joylashtirib bo‘lmaydi [12]. Globallashuv sharoitida til aloqalari kuchaygani sari bunday holatlar, shuningdek, ikki

tilni aralashtirib qo‘llash hodisalari ham ko‘paymoqda. Tillar soni bo‘yicha tafovutlar esa tasniflash amaliyotida yagona mezon yo‘qligini ko‘rsatadi. Glottolog loyihasi bu muammoni har bir tasnifiy qarorni ilmiy manbalar bilan asoslash orqali hal etishga intiladi [13].

Muhokama. Olingan natijalar globallashuv va til tasnifi muammolari o‘zaro bog‘liq ekanini ko‘rsatadi. Birinchidan, til yo‘qolishidan oldin uni hujjatlashtirish va tasniflash zarur: tavsiflanmagan til yo‘qolganda, u haqidagi ma’lumot ham butunlay yo‘qoladi. M.Krauss va D.Kristal ogohlantirganidek, bu jarayon tez sur’atda kechmoqda [2; 3], shu sababli tillarni hujjatlashtirish zamonaviy tilshunoslikning ustuvor vazifalaridan biriga aylangan. Ikkinchidan, tillar hayotiyligini baholash shkalalari [6; 7] tasnifning yangi, sotsiolingvistik o‘lchovini shakllantirdi: bugungi kunda tilni tasniflashda uning qaysi oilaga mansubligi bilan birga, uning yashovchanlik darajasi ham ko‘rsatiladi.

Ingliz tilining global tarqalishi masalasida tadqiqotchilar fikri bir xil emas. D.Kristal ingliz tilining global til sifatidagi o‘rnini tarixiy jarayonning natijasi sifatida tahlil qilib, uni ko‘p tillilik bilan uyg‘unlashtirish mumkinligini ta’kidlaydi [8]. D.Nettl va S.Romeyn esa tillarning yo‘qolishini kengroq ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar, jumladan, kichik jamoalarning iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan chetga surilishi bilan bog‘laydi [4]. Bizningcha, muammoning yechimi global tilni rad etishda emas, balki ko‘p tillilikni rag‘batlantirishda: inson xalqaro muloqot tilini egallash bilan birga ona tilini ham to‘laqonli saqlab qolishi lozim.

O‘zbekiston kabi ko‘p millatli mamlakatlar uchun bu masala alohida ahamiyatga ega. Davlat tilini rivojlantirish, xorijiy tillarni o‘rganish va mamlakatdagi boshqa tillarni saqlashni uyg‘unlashtirish til siyosatining muhim yo‘nalishi hisoblanadi [1]. Raqamli texnologiyalar ham bu jarayonda muhim rol o‘ynaydi: o‘zbek tili uchun raqamli lug‘atlar, korpuslar va til texnologiyalarini rivojlantirish uning globallashuv sharoitida raqamli hayotiyligini ta’minlaydi. Tadqiqotning cheklovi uning nazariy-tahliliy xarakterida

bo‘lib, kelgusida aniq til jamoalari misolida dala tadqiqotlari o‘tkazish maqsadga muvofiq.

Xulosa. Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini berdi. Birinchidan, globallashuv til xilma-xilligiga ikki tomonlama ta’sir ko‘rsatadi: u til almashinuvi va kichik tillarning yo‘qolishini tezlashtiradi, ayni paytda tillarni hujjatlashtirish va rivojlantirish uchun yangi raqamli imkoniyatlar yaratadi. Ikkinchidan, dunyo tillarini tasniflashda “til” va “dialekt”ni farqlash, tillar sonini aniqlash, munozarali oilalar, izolyat va aralash tillar, imo-ishora tillari hamda ma’lumotlar yetishmasligi bilan bog‘liq muammolar mavjud. Uchinchidan, zamonaviy tasnif genealogik va tipologik belgilar bilan birga tillarning hayotiyligi va raqamli holatini ham hisobga olishi lozim.

Olingan natijalar asosida quyidagilar tavsiya etiladi: filologiya yo‘nalishi talabalariga sotsiolingvistika va tillarni hujjatlashtirish asoslarini o‘qitish; o‘zbek tilining sheva va dialektlarini hujjatlashtirish va raqamli korpuslarini kengaytirish; ko‘p tillilikni rag‘batlantiruvchi ta’lim dasturlarini rivojlantirish; talabalarni Glottolog va boshqa xalqaro ma’lumotlar bazalari bilan ishlashga o‘rgatish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi Qonuni. 1989-yil 21-oktabr (1995-yil 21-dekabrdagi tahrirda). – Toshkent, 1995.

2. Krauss M. The world’s languages in crisis // Language. – 1992. – Vol. 68, No. 1. – P. 4–10.

3. Crystal D. Language Death. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

4. Nettle D., Romaine S. Vanishing Voices: The Extinction of the World’s Languages. – Oxford: Oxford University Press, 2000.

5. Fishman J.A. Reversing Language Shift: Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages. – Clevedon: Multilingual Matters, 1991.

6. Lewis M.P., Simons G.F. Assessing endangerment: Expanding Fishman’s GIDS // Revue Roumaine de Linguistique. – 2010. – Vol. 55, No. 2. – P. 103–120.

7. UNESCO Ad Hoc Expert Group on Endangered Languages. Language Vitality and Endangerment. – Paris: UNESCO, 2003.

8. Crystal D. English as a Global Language. 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

9. Kornai A. Digital language death // PLoS ONE. – 2013. – Vol. 8, No. 10. – e77056.

10. Haugen E. Dialect, language, nation // American Anthropologist. – 1966. – Vol. 68, No. 4. – P. 922–935.

11. Kloss H. "Abstand languages" and "Ausbau languages" // Anthropological Linguistics. – 1967. – Vol. 9, No. 7. – P. 29–41.

12. Thomason S.G., Kaufman T. Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics. – Berkeley: University of California Press, 1988.

13. Hammarström H., Forkel R., Haspelmath M., Bank S. Glottolog 5.0. – Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, 2024.